

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է հիշյալ դաշտը, և նոյն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ հետո նրա թռոան՝ Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի: Վերջերը, Վաղարշակի թռոան՝ Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարաժան անունով, եղջերուների, այծյամների և վարազների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետաձիգ: Սրան Արտաշեսը նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենքը է պարզեսում Հրազդան կոչված գետի ափերին: Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժնունյաց տունը: Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով սերեց Հարմային, որից հետո էլ ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս Հայկը՝ Թորգոսի որդին, Թիրասի որդին, Գամերի որդին, Հաբեթի որդին, - հայաստանցիների նախնին է. և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության երկիրը: Այսուհետև ասում է Մար Արասը, նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով սերեց Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաջագործությունները, թե ինչպես և որ ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կգետեղենք, իսկ եթե քիչ՝ կգետեղենք հենց այստեղ³⁶:

ԺԳ

ԱՐԵՎԵԼՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՔԱՐ ՄԱԴԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

36 Շատ տարօրինակ է թվում, որ Խորենացին, որ այնքան քիչ պատմական նյութ ունի Առաջին գրքի համար՝ առաջարկում է Արամի մասին պատմված բազմաթիվ քաջագործությունները կամ գրքից դուրս գետեղել (ինչպես պարսից առասպելները), կամ նույնիսկ բաց թողնել: Մար Արասի մատյանում գրված է եղել, թե այս պատմությունները փոքր և աննշան մարդիկ հավաքել են գուսանական երգերից: Սեբեոսի Մար Արասյան աղբյուրն էլ երևի նկատի ունենալով Խորենացու այս վերաբերմունքը՝ բոլորովին բաց է թողել Արամի գործերը, միայն նրա անունն է հիշում:

Եվ որովհետև մեզ հաձելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բովանդակություն համարել, քան ուրիշներից առաջարկված ուրախություններն ու կերուխումը, ուստի համաձայնեցինք կարձառու մեջ բերել գրույցները Հայկական Արամի վարած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը Նինոսի ասորեստանցիներին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ ժողովում է հարազատ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց մի բազմություն, մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ նիզակավոր շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ ու պատերազմելու հմուտ: Նա պատահում է հայոց սահմաններին մոտ մեղացիների քաջերին, որոնց առաջնորդում էր մի ումն Նյուքար Մադես, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Դրանք մի անգամ քուշանների նման ասպատակելով սմբակներով ոտնակոխ արին Հայաստանի սահմանները և Մադեսը երկու տարի իրեն ենթարկեց Հայաստանը: Արամը հանկարծակորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձեռքակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկարէ ցից միսելով ձակատի մեջ՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկվորներին, իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասապ կոչված լեռը իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորելն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով՝ մտքումը պահած ուներ իր նախնի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, գրույցներից լսած լինելով երկար տարիներ մտածում էր վրեժինդիր լինել, դիտելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի արու ժառանգ ոչնչացնի: Բայց կասկածելով, այսպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորության կորստյան պատճառ դառնալ, իր չար խորհուրդը թաքցնում է, Արամին հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարգարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական է այսքան ասվածը, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանգ առնել մեր պատմության սկզբում:

ԺԴ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՈՎԻ ՈՒ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՅԱՊԻՍ ՔԱԱՂՅԱՅԻ
ՄԱՍԻՆ, ԱԱԵՎ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒ ՄՅՈՒՄ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարձառու խոսքերով հիշատակենք ինչ որ սրանից հետո նույն մատյանում պատմվում է սրա քաջագործությունների մասին արևմուտքում և ասորեստանցիների հետ կոիվը, դեպքերի պատճառն ու նշանակությունը միայն հայտնելով և գործի ընդարձակությունը համառու խոսքերով ներկայացնելով:

Նույն այս Արամը արևելցիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո նույն զորությամբ շարժվում է Ասորեստանի կողմերը, այնտեղ ևս գտնում է իր երկրի մի ուրիշ ոչնչացնող՝ Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բյուր սպառազեն հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով, նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անպատ էր դարձրել իր ամբողջ շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում էր նրան Կորդուքի միջով և շպրտում է Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով, իսկ Բարշամը նրա զինակիրներին հանդիպելով սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին նրա քազմաքայլ քաջագործությունների պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամը գրավեց և հպատակության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ քաջագործություններ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների դեմ, մենք դեռ պետք է պատմենք: Սա դեպի արևմուտք շարժվում է առաջին Հայքի վրա չորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ զորքերով, հասնում է կապադովկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային ազգերը նվաճել և հանձնել էր այս երկու ցեղերին՝ արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կաղմոսի տան հաջորդներին, այլևս ոչ մի տեղից կասկած չուներ՝ ուստի երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Քաաղյան, որ բոնացել գրավել էր տարածությունը երկու մեծամեծ ծովերի միջև, այսինքն Պոնտոսի և Օվկիանոսի: Արամը նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է ասիական ծովի մի կղզի: այնտեղ երկրի վրա հսկելու համար նա թողնում է Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր գորք, ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ երկրի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոոտին Արմենիան, որ թարգմանվում է առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժաք, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել, հետո նա ուրիշներից ավելի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միևնույն կարգով՝ այդ տեղերից մինչև իր բուն սահմանները շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Չորրորդ Հայք³⁷: Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը մեր՝

37 Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք անուններով Հայաստանի հունական մասի ստորաբաժանումները սահմանված են Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովելլայով 536 թվի

արևմտյան կողմը Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ ումանց կողմից այլ ձևով է կոչվում հունական կողմերում՝ մեզ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ, ուստի սրա անունով են վինչև այսօր մեր շրջակա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես ամենքին հայտնի է: Սա ուրիշ շատ քաջագրծություններ էլ է կատարել, բայց ինչքան որ ասացինք՝ բավական ենք համարում:

Բայց թե ինչու այս բաները թագավորների բուն մատյաններում կամ մեհենական պատմություններում չիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ ոք չերկբայի ու չկասկածի: Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինոսի թագավորությունից առաջ է, երբ ոչ ոք այսպիսի բաների հոգ չեր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չեն համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական զրույցները իրենց թագավորների կամ մեհյանների մատյաններում գրել, մանավանդ որ պարծանք և պատիվ չեր օտար ազգերի քաջությունը և հերոսական գործերը հիշատակել: Բայց թեպետև սրանք բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մար Արա Կատինան պատմում է, փոքր և աննշան մարդկանց ձեռքով գուսանական երգերից ժողովված են արքունի դիվանում: Մի ուրիշ պատճառ էլ բերում է նույն մարդը, թե ինչպես իմացա, Նինոսը հպարտ և անձնասեր մարդ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իբրև սկիզբ աշխարակալության, ամեն տեսակ քաջության և կատարելության, հրամայում է նախնիների բազմաթիվ մատյաններ, որոնք վերաբերում էին զանազան տեղերի և առանձին մարդկանց քաջագրծություններին՝ այրել, իսկ իր ժամանակակիցների վերաբերյալ գրվող մատյանները՝ դադարեցնել, և գրել միայն այն, ինչ որ իրեն է վերաբերում: Բայց այս կրկնելն ավելորդ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով սերեց Արային, որից հետո էլի շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

մարտի 18-ից: Նույն նովելլայից երևում է, որ այս թվականից առաջ էլ գոյություն են ունեցել Առաջին և Երկրորդ Հայք: Քանի որ Խորենացու Պատմության մեջ հիշատակվում են այս չորս Հայքն էլ, այս հանգամանքը ծառայել է իբրև անժխտելի ապացույց, թե Պատմությունը գրված է 536 թվից հետո: Այս բանն առաջին անգամ ցույց տվեց Գուտշմիտը Բրիտանական Հանրագիտարանում զետեղված իր հոդվածում: Մեր “Խորենացու առեղծվածի շուրջը” աշխատության մեջ մենք ցույց ենք տվել, որ մեր ձեռքը հասած Խորենացու Պատմությունը սկզբնագիր չէ, այլ խմբագրություն ավելի ուշ ժամանակի (Է-Ը դարերում), և կրում է ընդմիջարկության հետքեր: Այսպիսի ընդմիջարկություն է «Որպես զԱ առ Ք» և այլն: (Ծանոթ. 4.): Նույնպիսի ընդմիջարկություն ենք համարում նաև «Երրորդ» և «Չորրորդ Հայք» բառերը, որի նշան կարելի է համարել «այլ» շաղկապը, որ երկու անգամ գործ է ածված և կարծես նոր ավելացրած «Երրորդ և Չորրորդ» բառերը կցում է սկզբնագրում եղած Առաջին և Երկրորդ Հայքին:

ԺԵ

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ
ԴԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Արան Նինոսի վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով՝ ինչպիսի շնորհի արժանացավ և իր հայր Արամը: Բայց այն վավաշոտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված եմ, Շամիրամը իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով և շատ աղաչանքներով ու պարզեների խոստումով խնդրում է զալ Նինվե իր մոտ՝ կամ իրեն կին առնել ու թագավորել այն ամենի վրա, որոնց թագավորում էր Նինոսը, և կամ նրա ցանկության կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց, Շամիրամը սաստիկ չարանալով, պատգամավորությունը դադարելուց հետո, առնում է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայաստան Արայի վրա, բայց որքան դեմքից կարելի էր գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանելու կամ հալածելու, որքան նվաճելու կամ իր ձեռքը զցելու, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարի, որովհետև մոլեզին կրքի պատճառով, երբ նրա մասին խոսք էր լինում, կատաղի տոփանքով այրվում էր, ինչպես տեսնելիս լիներ: Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակամարտը պատրաստելիս նա իր զորականներին պատվեր է տալիս, եթե դեպքը բերի, պետք է շանալ կենդանի պահել Արային: Կովի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից: Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ ընկած դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին: Արային գտնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ: Հրամայում են նրան տանել դնել ապարանքի վերնատանը: Երբ հայոց զորքը պատրաստվում էր նորից պատերազմելու Շամիրամ տիկնոց հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար, - Շամիրամն ասում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ կախարդական դյութությամբ Արային կենդանացներ, տոփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց զցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու

ծածկել, իսկ իր սիրականներից մեկին ծածուկ զարդարելով նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով մեր փափազն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու իրեն մեզ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ»: Նաև մի ինչ-որ արձան է կանգնեցնում աստվածների անունվ և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս զորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայաստանում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին կարձառուտ այսքանն էլ բավական է հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով սերեց Կարդոսին:

ԺԶ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐԱՅԻ ՄԱՀԻՑ ՀԵՏՈ ՇԱՄԻՐԱՄԸ ՇԻՆՈՒՄ Է ՔԱՂԱՔԸ, ԳԵՏԻ ԱՄԲԱՐՏԱԿԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող զործերից հետո Շամիրամը կարծ ժամանակով մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ, բարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային վայրերը, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենում էր հովիտներում և ծաղկավետ դաշտերում զբոսնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, ողի մաքրությունը, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաչահոս ու բարձրագնաց գետերը՝ նա ասում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամեն տեսակ վայելչությամբ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, ողի զով ժամանակը, կյանք վայելենք Նինվեում»:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի եզերքը արևելյան կողմից, տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկարությանք ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարաժայռ կար: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռնան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով, նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ծործորներից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր

Էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային՝ ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ³⁸:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վավաշոտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ, և գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է: Անմիջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառած խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ձեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառած լեռների գագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ձարաք է ածած այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը: Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել և ամեն մի խմբի վրա դեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դրոներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ – տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության³⁹: Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղնիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին և բուրաստանների ու ծաղկանցների ոռոգման համար, իսկ մյուս մասը անց է կացնում ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատարեր և զիներեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հոչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն:

38 Շատ ճիշտ և գեղեցիկ է Վանի բլուրի և շրջակայքի տեղագրությունը: Ինչպես այս տեղերից, այնպես էլ շարունակությունից երևում է, որ Պատմահայրն անշուշտ եղել է այս տեղերում և իր աշքով տեսել է - Բլուրից դեպի արևելք գտնված փոքրագույն լեռը Վարագա լեռն է:

39 Բնագրում գրված է «Հստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս»: Մենք թարգմանեցինք «ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության»:

Իսկ քաղաքի վերի ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ զագաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ – որ ծածուկ և ահոելի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ ոքից ձշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել, այսքան կասենք, թե ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարաժայոի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի զիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, զանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարաժայոի ամբողջ երեսը հարթելով, ինչպես հարթում են մեղրամումը⁴⁰, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է⁴¹: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում, շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ – որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ էր հաստատում:

Ահա ասացինք ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

40 Բնագրում՝ «իբրև գրչաւ զմում հարթեալ»: «Գրիչը» այստեղ չի նշանակում մեր այժմյան գրիչը, կամ սազի փետուրինը կամ եղեգից կտրածը, այլ իին ժամանակ Հռոմում գործածվող մի երկաթե ձողիկ, մի ծայրը սուր, մյուսը տափակ, որը գործ էին ածում՝ մեղրամուի վրա գրելու համար: Մեղրամումը հարթ սփռում էին տախտակի վրա, գրչի սուր ծայրով վրան գծում էին գրվելիք նյութը: Երբ կարիքը անցնում էր՝ այդ գրվածը հարթում էին գրչի տափակ կողմով և նորից գրում, և այսպես անվերջ: Հետաքրքրական է, որտեղից հայտնի է եղել Խորենացուն այս հին գրչի գործածությունը, արդյոք Հռոմում է տեսել, որտեղ կարծ ժամանակ եղել է Աղեքսանդրիայից վերադառնալիս, թե Հայաստանում էլ որևէ տեղ գործածվելիս է եղել, որ անկարելի չէ, քանի որ հռոմեացիները շատ հաճախ պատերազմական գործերով եղել են Հայաստանում, և հայերը կարող էին նրանցից օրինակ առնել:

41 Խոսքը սեպագիր արձանագրությունների մասին է, որոնցով ծածկված է Վանա բլուրի արևելյան սեպացած քարաժայոի երեսը: Այս արձանագրությունները մատչելի դարձան արևելագետներին շնորհիվ գիտնական Շուլցի, որ ֆրանսիական ակադեմիայի հանձնարարությամբ 1827-ին եկավ Վան և ընդօրինակեց արձանագրությունները և գրեց մանրամասն նկարագրություն: Սեպագիր արձանագրությունները և Շուլցի նկարագրությունները տպագրվեցին, բայց ինքը Շուլցը վերադարձին սպանվեց քյուրդ ավագակներից: Թե այս արձանագրությունները և թե Հայաստանում ուրիշ շատ տեղերում սփռված մյուս սեպագիր արձանագրությունները Խորենացին վերագրում է Շամիրամին- այն աստիճան հայերի մեջ մոռացված էր հիշատակը նրանց իսկական հեղինակների, Ուրարտյան թագավորների: Նույնիսկ սեպագիր գրերը՝ «նայողների զարմանքն են շարժում»:

ԺԷ

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԿՈՏՈՐԵՑ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՐԱԴԱՇՏ ՄՈԳԻՑ ՓԱԽԱՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՄԵՌԱՎ ԻՐ ՆԻՆՎԱՍ ՈՐԴՈՒ ԶԵՌՔՈՎ

Սա շարունակ ամառները, երբ գալիս էր հյուսիս, Հայաստանում շինած իր ամառանոցային քաղաքը, կուսակալ և Ասորեստանի ու Նինվեի վերակացու էր թողնում Զրադաշտ Մոզին, Մարաց նահապետին: Եվ այս այսպես երկար ժամանակ կարգադրելով՝ նրան է վստահում վարել իր իշխանությունը:

Եվ հաճախ իր որդիներից հանդիմաննելով իր սաստիկ վավաշու և անառակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է, ազատվում է միայն ամենափոքրը՝ Նինվաը: Նա իր ամբողջ իշխանությունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրականներին պարզելով՝ որդիների մասին ամեննին հոգ չի տանում: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Նինոսը, ոչ թե ինչպես ասվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Նինվեում, արքունիքում, այլ զիտենալով նրա ախտասեր և շարասեր բարք՝ թողեց թագավորությունը և փախավ գնաց Կրետե: Իսկ երբ որդիները չափահաս և խելահաս դարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան ետ կդարձնեն դիվական տոփանքից, և նա իր որդիներին կտա իշխանությունն ու գանձերը: Սրա վրա ավելի գայրանալով՝ Շամիրամը կոտորում է բոլորին, կենդանի է մնում միայն Նինվաը, ինչպես վերն ասացինք:

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոց դեմ մի սխալանք գործեց, և մեջտեղը հակառակություն ընկավ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ սկսեց, որովհետև մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այստեղ Նինվաը վրեժինդրության համար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թագավորում է Ասորեստանի Նինվեի վրա: Ահա Շամիրամի մահվան մասին էլ ասացինք, թե ինչից և ինչպես տեղի ունեցավ:

ԺԸ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՀԱՅԱՍՏԱՊԵՍ ՆԱԽ ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԵՏՈ ՆՐԱ ՄԱՀԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ